

TİL BİLİMİ HÂM ÂDEBİYATTANİW

Til bilimi

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР АРҚАЛЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ХАЛАТТЫҢ БЕРИЛИҮИ

Г.Алламбергенова – үлкен илимий хызметкер-излениуши
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фразеологизм, бадий матн, сўз таркиби, семантик маъно.

Ключевые слова: фразеологизм, художественный текст, состав слова, семантическое значение.

Key words: phraselogsims, literary text, compound word, semantic meaning.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги көркемлеу қуралларының ишинде фразеологизмлердің орны бир бөлек, олар миллий тилдің қаймағы сыпатында көзге тасланады. Фразеологизмлер – көркем шығарма тилин жанландырып, астарлап, көркемлеп сүўретлеу қуралы. Олар халық даналығына сүўғарылған образлы ойлау тилинің үлгиси болып табылады.

Көркем әдебиат стили лексика-семантикалық жақтан кең мүмкиншиликлерге ийе. Ол көркем образды жасауға, тыңлаушы менен оқыушыға эмоциялық тәсир етиуге жәрдем ететуғын тил байлықларынан пайдаланылады. Көркем шығармалар тилиндеги стильлик тил байлықларының басым көпшилиги халық дәретпелери тилинде пайда болды, қәлип-лести хәм жазба көркем әдебиат тилинің көркем сүўретлеу қуралларын, байлықтарын жетилилестириуге хәм байыттыуға себепши болғанлығы белгилі.

Қарақалпақ көркем сөз шеберлери өз дәретпелеринде шығарманың мазмунына сай сүўретлеудің эстетикалық заўықлылығын, тәсирлилик экспрессиясын тәмийинлеуши тилдің көркемлеу қуралларынан, фразеологиялық байлықтарынан жеке стильлик максетлеринде шебер қолланғанын көреміз. Әдебий шығармаларда аўызеки сөйлеу тили элементлеринин де образлылық, мәни тәсирлиги тийкарында кең қолланылыуы көркем әдебиат стили лексикасының, өз гезегинде, стильлик айырмашылық-ларының бир тәрәпин қурайды деген сөз.

Көркем шығармаларда фразеологизмлердің қолланыуы өзгешелиги бойынша орыс тил билиминде А.И.Ефимовтың «Көркем шығарманың тили ҳақында» деген монографиясында [1], қазақ тилинде Х.Қожахметованың «Фразеологизмлердің көркем әдебиатта қолланылыуы» деген монографиясында [2] фразеологизмлерді оқыту мәселелери, өзбек тил билиминде Б.Йулдашовтың мийнетинде [3] оның сөз шақапларына қатнасы менен бирге көркем шығармаларда қолланыуы өзгешелиги сөз етилди. Онда қахарманлардың психологиясын, портретин, минез-құлқын беріуде фразеологизмлердің көркем әдебиаттағы орны айрықша екенлигин атап өтеди.

Қарақалпақ тил билиминде фразеологизмлер Е.Бердимуратов [4], Г.Айназарова [5], Б.Юсупованың [6,7] хәм т.б. [8] мийнетлеринде үйренилди.

Халық тилинің усы әжайып байлығын талантлы шайырымыз И.Юсупов өз шығармаларында жүдә шеберлик пенен қолланған. Фразеологизмлердің стильлик бояуы жеке сөз бенен салыстырғанда жүдә күшли, экспрессивлик мүмкиншиликлери әдеуір кең. Сонлықтан да, фразеологизмлер айтылажақ пикирге, сөзге өзгеше бир стильлик түс береди.

Тилимиздеги бундай қәлиплесип кеткен фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебиат тилинде хәр қыйлы хызмет атқарады. Фразеологизмлер арқалы жәмийеттеги қубылысларды тәбият көрнисин көркемлеп сүўретлеп беріуге болады. Сондай-ақ, шығарманың идеясын беріуде, образ, характер жасауға қатнасады.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, қаслары қәман, кирпичи оқ деп тек қызларымыздың сулыўлығын сүўретлеу менен шекленип қоймастан, ири, күшли, палўан, батырларды-арысландай айбатлы, қобландай ғайратлы, дәў жүрек, ер жүрек деп сүўретлейди. Ал үлкен жастағыларды, яғный қартайған ғарры адамларды, көпти көрген, жасы жетиу, бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде, жасарын жасап, асарын асап сыяқлы фразеологизмлер арқалы сыпатлайды.

Фразеологизмлердің усындай мүмкиншиликлерин шайыр И.Юсупов өз шығармаларында қахарманның психологиялық халатларын: күйиниу, сүйиниу, қорқыныш сыяқлы сезимлерин, ой-пикирлерин, руўхый жан дүньясын ашып беріуде шебер қолланған. Мысалы:

Көргенлер жағасын услар, тоба деп,

Көрмегенлер ертек сөз деп сенбеген. «Өмиризая жұлдыз»

Мүриўбеттиң нурын қуйып жанларға,

Жүрек шәўкилдесип, қуўантып елди.

Сары уўайымның сарсығын,

Айдап шығар кеўил ханамнан

«Дәуір самаллары»

Хәр адым атқанда дize қалтырап,

Жүрекке ас батпас, уйқымыз жайсыз.

«Плаханы излеп»

Ықтыяры кеткендей-ақ өзинен,

Отырды ол қаны қашып жүзинен.

Бул мысалларда фразеологиялық сөз дизбеклери аңлатып турған мәнини басқа бир сөз бенен беріу қыйын. Себеби, фразеологиялық сөз дизбеклеринин стильлик бояуы жеке сөзге салыстырғанда бир қанша күшли.

Фразеологизмлер менен қахарманның минез-құлқын, ишки дүньясын хәр түрли психологиялық халатларын берилиуи бойынша Г.Айназарова теңлес еки компонентли фразеологизмлерди бир неше топарларға бөлип көрсетеди. Адам сыпатламасына байланыссы теңлес еки компонентли фразеологизмлер; адамның ис-хәрекетин сүўретлейтуғын фразеологизмлер [5:37]. А.Пирниязова өз макаласында бундай фразеологизмди төмендегише бөлиуди мақул көрди.

1. Қуўаныш, бахытты билдиретуғын фразеологизмлер;
2. Хайран қалыу, албырауды билдиретуғын фразеологизмлер;
3. Қыйналыу, қайғырыу, кеўлине келиу сыяқлы сезимлерди билдиретуғын фразеологизмлер;
4. Қорқынышты билдиретуғын фразеологизмлер [8:63-64] деп төрт топарға бөлип қараған. Хакыйқатында да, биз жоқарыда келтирилген мысалларымызда адамның хәр түрли психологиялық халатларын беріуде жағасын услар, тоба деп - хайран қалыу, жүрек шәўкилдесип- қуўаныу, сары уўайым, жүрекке ас батпас – қыйналыу, қайғырыу, қаны қашып жүзинен – қорқыныш мәнисинде фразеологизмлер берилген.

«Фразеологизмлерди жасаушының өз қәжетине сай таңлап, жаңғыртып қолланылыуы оның ой-пикирине эстетикалық талғамына, жәмийетлик-сиясий, философиялық көз қарасына сәйкес болып келеди» [2:54]. Сонлықтан, И.Юсупов поэзиясында шығарманың эстетикалық қәсийетин жүзеге шығарыуда көркемлик қуны, образлылық имканиятлары менен шебер, өзгеше қолланған шайыр сөз устасы екенлигинен дәрек береді.

Шайыр И.Юсупов шығармаларындағы фразеологизмлердің қолланылыуына нәзер аударсақ, қахарманлардың кеўил сезимлерин, адамлардың менменлигин, өзін басқалардан жоқары тутыу мәнилерин билдиретуғын фразеологизмлерди жүдә шеберлик пенен қолланғанлығын көреміз. Мысалы:

Жұлдыз излеп ай қасынан,

Май басыпты көзимизди.

«Бул жер еле зор болады»

Көп жегенлер талтаңлайды,

Көзине май питеди екен.

«Пара»

Нәпсимиз ашылып кеңнен,

Пейлимиз дым тарайыпты.

«Бул жер еле зор болады»

Тойып секирип соң бирақ та,

Хәдден асып кетсек керек.

«Бул жер еле зор болады»

Ағасына арқа сүйеп өскенлер,

Онша мисе тутпай қарады саған.

«Қайта қурыудың балларына»

Бул мысалларда берилген фразеологизмлер менменлик етиу, көкирек көтеріу, менсинбеу мәнилеринде берилген. Биринши мысалда көзин май басыу – фразеологизми сөзлердің орны өзгертилип берилсе, кейинги мысалымызда пейли тарайыу-фразеологизми қандай да бир нәрсени қызғаныу мәнилерин билдирип, бул фразеологизмнің қура-

мына «дым» сөзи қосылып мәніні еле де өткірлестіріп берген. *Тойып секиріуі, арқа сүйеуі* хәм *мисе тутпау* фразеологизмлерин шайыр ҳәр бирин қосық қатарларына сай пухталық пенен пайдаланған.

Көркем сөз шебери өз шығармасында қахарманларының психологиялық халатларын, ойын, руўхый жан дүньясын айқын хәм нәзик сүүретлеуі ушын фразеологизмлерди мүмкин болғанынша сәйкесин таңлап алып қолланыўға ҳәрекет етеди [2:58]. И.Юсупов та өз шығармаларындағы сада, хәк нийетли, мийнеткеш қахарманды сүүретлеуде, олардың характерин ашып бериўде фразеологизмлерден орынлы пайдаланған.

Бар билгени аўзында,

Саўдырақ қарақалпағым.

«Беглигинди бузба сен»

Дослық десе жулдыз таўып алғандай,

Халқымның **ақ көкирегин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

Ал енди оның кең жазйра даладай,

Азаматлық **кең пейилин** сүйемен.

«Қарақалпақты көп мақтама көзимше»

И.Юсупов шығармаларында аўызекі сөйлеу тилине тән фразеологизмлерде де қахарман психологиясын ашып бериўде төмендеги қосық қатарларында берилген. Мысалы:

Домбықты үйдиңиз-ау дизеге шекем,

Оған қандай пәлек көгерер екен.

Әдепсиз Арыўхан нәмәхрәм қатын,

Әдебиетлар

1. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – Москва: 1954, - С.181-216

2. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: 1972, 54,58-6.

3. Йўлдашев Б. Фразеологизмдер қосықтары. – Самарқанд: 1999.

4. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: 1994, 136-137-б.

5. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңдес еки компонентли фразеологизмдердің лексика-семантикалық хәм стильлик өзгешеликleri. – Нөкис: 2015, 37-6.

6. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Ташкент: 2014.

7. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. – Тошкент: 2016.

8. Қарақалпақ тил фразеологиясының актуаль мәселелери. – Нөкис: 2011.

Мақолада фразеологизмлар орқали қахрамоннинг ҳар ҳил психологик ҳолатларининг берилиши урганилған ва бу масала И.Юсупов ижоди мисолида ёритилған.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются способы передачи психологического состояния героев на примере фразеологизмов в произведениях И.Юсупова

SUMMARY

The article deals with analysing different types of psychological state through the phraseologisms on the material of the works of I.Yusupov

O'ZBEK XALQI TURMUSH TARZI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLIGIZMLAR

E.Xujaniyazov – filologiya fanlari nomzodi, dotcent

N.Sultanova - 2-bosqich magistranti

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: frazeologizm, turmush tarzi, erkin birikma, ma'no, uy-ro'zg'or, shakllanmoq, mantiq asosi.

Ключевые слова: фразеологизм, образ жизни, свободное словосочетание, смысл жизни, бытовой, формироваться, логическая основа.

Key words: phraseologism, way of living, free word combination, meaning of life, to form, logical basis.

Inson o'z ongli hayoti ibtidosidan boshlab mehnat bilan shug'ullanib kelmoqda. Mehnat jarayonida esa ular xilma-xil ishlarni bajarib kelgan. Pirovardida, inson mehnat faoliyatida bajarilgan u yoki bu xatti-harakatlar kishilarda muayyan lisoniy assotsiatsiyalarnipaydo qiladi. Shu tufayli biror fikrni obrazli ifodalashga ehtiyoj seziladi. Ayni shu holat kishilarning kasb-koriga, uy-ro'zg'or tarziga aloqador bo'lgan frazeologizmlarning ham shakllanishiga sababchi bo'lgan. Bunday frazeologizmlarning shakllanishiga quyidagi leksik-semantik guruhlariga oid voqelik bilan ifodalangan obrazli tushunchalar asos qilib olingan.

O'zbek tilida yuzaga kelgan frazeologizmlarining bir qismi ma'lum kasb-kor egalari faoliyati bilan bog'liqligini to'plagan materiallarimiz tasdiqlaydi. Kasb-kor egalari muayyan ishlarini o'ziga xos xatti-harakat bilan bajaradi. Ana shunday jarayon til egalari xilma-xil assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Bu esa frazeologizmlarning shakllanishi uchun real sharoit yaratadi. Natijada, turli kasb-korga bog'liq bo'lgan voqelikni gavalantirish asosida frazeologizmlar shakllanadi va ular tilning imkoniyati doirasiga o'tadi.

Lisoniy jihatdan qaraladigan bo'lsa, bunday frazeologizmlarning: 1. Mantiqiy asoslari erkin birikmalarga taaluqli bo'ladi; 2. Erkin birikmalardan ma'nolari nuqtai nazaridan farqlanadi; 3. Tarkibidagi leksemalar o'z ma'no mustaqilligini to'liq saqlamaydi; 4. Har birining asosida muayyan kasb-kordan olingan timsol yotadi; 5. Erkin birikma obraziga asoslanadigan umumlashma ma'no yuzaga keladi [1].

Shu nuqtai nazardan kelib chiqilganda, frazeologizmlarning turli kasb-korga bog'liqligi jihatidan shakllanish xususiyatlarini

Журтқа тийер сениң көп кесепатың.

Ал, әкеси отыр **были етпей бунда,**

Көрмедим бунындай арсыз әкени.

Болды, хәй саллақы, **өш аўзыңды жеп**

Хәй шақына сәлле ораған ешки,

Жалтырат өкшеңди, куўың бул пести.

«Актрисаның ығбалы»

Аўзына келгенин сырттан сандалап,

Көзимше «қосығың - қатқан» деседи.

«Бурмалаушыға»

Келтирилген мысаллардағы **домбықты үйиу, кесепаты тийиу, бети были етпей, аўзын жабыу, жалтырат өкшеңди- өкше көтериу** фразеологиялық сөз дизбеклери аўызекі сөйлеу тилине тән. Бул фразеологизмлер шығармада қахарман характерин ашып бериу, оқыўшының унамсыз қахарманға деген жек көриўшилигин күшейтиу мақсетинде көркем сөз шебери тәрепинен шеберлик пенен қолланылған.

Демек, қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери – ықшам, көркем етип қурылған сөз дизбеклери болып қалмастан, аз сөз бенен көп нәрсени түсіндіретуғын терең мәниге ийе, айтажақ ой-пикирди, түсиникти дәл беретугын тил байлығы. Шайыр И.Юсупов өз шығармаларында қахарманлардың психологиялық халатларын сәулелендириуде фразеологиялық сөз дизбеклерин контексттеги психологиялық ситуацияға сәйкес, дәл хәм анық шеберлик пенен таңлап алған хәм өзиниң стилине сай қолланған.